

Factors of Citizens' Susceptibility to Disinformation: Findings from Interdisciplinary Research and Practical Implications for Ukraine

UDC: 32.019.51

DOI: 10.15421/172215

Shapovalov SerhiiPh.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-0790-4454>, shapovalovsergiy1@gmail.com

National Institute for Strategic Studies (Kyiv, Ukraine)

Abstract

The 2016 presidential election in the U.S. inspired a discussion about the "post-truth era", when public opinion is influenced not by objective facts, but by informational messages appealing to the emotions or already existing beliefs of people, which are not always formed under the influence of objective facts. For Ukraine, the problem of destructive propaganda and disinformation has become especially pressing in the context of the hybrid war that the Russian Federation has been waging against Ukraine since 2014. To date, research has been conducted in Ukraine on the content of pro-Russian propaganda messages that are disseminated in the media or the adherence of citizens to these messages. However, there is a lack of research that would explain why these messages are supported by citizens. Therefore, the purpose of this article is to review existing research on the factors that make people vulnerable to disinformation in order to determine the prospects for further research on this topic in the Ukrainian context, and to understand how they can be useful for planning activities to counter disinformation.

Several factors have been identified as having a significant impact on citizens' ability to recognize disinformation. First, political disinformation exploits confirmation bias (i.e. it reinforces the already existing ideological attitudes and political preferences of citizens), which actualizes questions about the instruments of public control over the observance of journalistic standards, the popularization of fact checkers, and the problems of functioning of independent media as means to counter disinformation.

Second, an important factor is political alienation and public distrust. Political alienation contributes to the fact that an increasing number of citizens perceive information about public life in Ukraine as irrelevant to them personally, and therefore rarely use analytical thinking to process information on this topic, which contributes to the gullibility of such citizens to misinformation content. This actualizes the question of the content and forms of civic education.

Thirdly, an important factor of resistance to disinformation is information literacy of citizens, which in a broad sense means the skills of a person to process information perceived from various sources. Therefore, in the conditions of modern Ukraine it is necessary to analyze the existing programs that are implemented in institutions of secondary and higher education, aimed at the formation of information literacy of citizens and find out the directions of their improvement.

Keywords: disinformation, vulnerability, communication, propaganda, bias

Citation: Shapovalov, S. (2022) Factors of Citizens' Susceptibility to Disinformation: Findings from Interdisciplinary Research and Practical Implications for Ukraine. *Grani*. 25(1), 99-107. <https://doi.org/10.15421/172215>.

Чинники вразливості громадян до дезінформації: висновки міждисциплінарних досліджень та практичні імплікації для України

Шаповалов Сергій

Національний інститут стратегічних досліджень (Київ, Україна)

Анотація

Президентські вибори 2016 року в США стали поштовхом до розвитку дискусії про «епоху постправди», коли на громадську думку більше впливають не об'єктивні факти, а інформаційні повідомлення, що апелюють до емоцій або вже існуючих переконань людей, які далеко не завжди сформовані під впливом об'єктивних фактів. Для України проблема деструктивної пропаганди та дезінформації особливо загострилася в умовах гібридної війни, яку РФ веде проти України з 2014 року. На сьогодні в Україні здійснюються дослідження щодо змісту меседжів проросійської пропаганди, які поширюються у медіа, або прихильності громадян до цих меседжів. Однак бракує досліджень, які б пояснювали, чому сталося так, що ці меседжі знаходять підтримку у громадян. Тому мета цієї статті – здійснити огляд існуючих досліджень

щодо чинників, які роблять людей вразливими до дезінформації, аби окреслити перспективи подальших досліджень цієї теми в українському контексті, а також зрозуміти, яким чином вони можуть бути корисні для планування заходів із протидії дезінформації.

З'ясовано декілька чинників, які істотно впливають на здатність громадян розпізнавати дезінформацію. По-перше, політична дезінформація експлуатує підтверджувальні упередження громадян (тобто, посилює вже наявні світоглядні установки та політичні вподобання), що актуалізує питання про інструменти громадського контролю за дотриманням журналістських стандартів, популяризацію роботи фактчекерів, проблеми функціонування незалежних медіа як засобів протидії дезінформації.

По-друге, важливим фактором є політична відчуженість та суспільна недовіра. Політична відчуженість сприяє тому, що все більше громадян сприймають інформацію про громадське життя в Україні як нерелевантну для них особисто, а тому рідко використовують аналітичне мислення для обробки інформації на цю тему, що сприяє довірливості таких громадян до дезінформаційного контенту. Це актуалізує питання про зміст та форми громадянської освіти.

По-третє, вагомим чинником стійкості до дезінформації є інформаційна грамотність громадян, яка в широкому сенсі означає навички людини опрацьовувати інформацію, яку вона сприймає з різних джерел. Тому в умовах сучасної України необхідно проаналізувати існуючі програми, які впроваджуються у закладах середньої та вищої освіти, спрямовані на формування інформаційної грамотності громадян, та з'ясувати напрямки їх вдосконалення.

Ключові слова: дезінформація, вразливість, комунікація, пропаганда, упередження

Цитування: Шаповалов С. Чинники вразливості громадян до дезінформації: висновки міждисциплінарних досліджень та практичні імплікації для України. Науково-теоретичний альманах Грани. 2022. Том 25. №1. С. 99-107. <https://doi.org/10.15421/172215>.

Вступ

Президентські вибори 2016 року в США стали поштовхом до розвитку дискусії про «епоху постправди», коли на громадську думку більше впливають не об'єктивні факти, а інформаційні повідомлення, що апелюють до емоцій або вже існуючих переконань людей, які далеко не завжди сформовані під впливом об'єктивних фактів.

Для України проблема деструктивної пропаганди та дезінформації особливо загострилася в умовах гібридної війни, яку РФ веде проти України з 2014 року. Проблема дезінформації стала предметом стурбованості урядів багатьох країн та міжнародних організацій, які створюють майданчики для публічних обговорень та обміну досвідом у протидії дезінформації (Протидія дезінформації, 2021)

Методи протидії дезінформації діляться на три напрями, кожен з яких має справу із різними типами суб'єктів. Перший напрям стосується інформаційних провайдерів – майданчиків, у рамках яких дезінформація може поширюватися. Заходи з протидії дезінформації у рамках цього напрямку спрямовуються на розробку, наприклад, алгоритмів, які виявлятимуть фейкові новини та перешкоджатимуть їх поширенню у соціальних мережах. Втім, цей напрям має певні обмеження з огляду на розвиток технологій та їх здатність ефективно виявляти фейкові новини. Заходи у рамках другого напрямку протидії дезінформації стосуються зусиль самих користувачів протидіяти поширенню дезінформації. Передусім це стосується діяльності неурядових організацій факт-чекерів, але також існували й експерименти з оцінки користувачами надійності новин (Ренпускок, & Rand, 2019с).

Третій напрям спрямований на аудиторію, яка споживає дезінформацію. Зрештою, дезінформація

стає успішною, якщо їй вдається вплинути на думки чи поведінку людини. Розуміння, чому саме люди вірять у дезінформацію, дозволить сформувати ефективні заходи з протидії, спрямовані на те, аби громадяни менше піддавалися впливу дезінформації.

На сьогодні в Україні неурядові організації здійснюють численні дослідження щодо змісту меседжів проросійської пропаганди, які поширюються у медіа (Бурковський, 2021), або прихильності громадян до цих меседжів (По той бік екрана, 2021). Тим не менш, бракує досліджень, які б пояснювали, чому сталося так, що ці меседжі знаходять підтримку у громадян. Тому мета цієї статті – здійснити огляд існуючих досліджень щодо чинників, які роблять людей вразливими до дезінформації, аби окреслити перспективи подальших досліджень цієї теми в українському контексті, а також зрозуміти, яким чином вони можуть бути корисні для планування заходів із протидії дезінформації.

Висновки еволюційної психології

Спроби дослідити причини вразливості людей до низькоякісної інформації тривають вже понад півтора століття. Ще у 1841 році вийшло перше видання книги британського журналіста Чарльза Маккея «Найбільш поширені помилки та безумства натовпу», у якій він описує широкий спектр вірувань в алхімію, пророцтва щодо кінця світу, розквіт астрології як засобу передбачення майбутнього тощо (Маккей, 2015).

Однак причини подібних вірувань можуть коренитися значно глибше у історії людини як біологічного виду. Сучасні дослідження із галузі еволюційної психології зосереджують увагу на тому, що внаслідок ходу еволюції люди отримують більшість інформації про навколишній світ від інших людей, а не із власного досвіду, і використовують цю інформацію для прийняття своїх рішень (Буайе, 2019, с. 93).

Ця властивість людей взаємодіє із такою еволюційно сформованим упередженням негативного досвіду (negativity bias) – схильністю людей віддавати більший пріоритет негативній інформації над позитивною. Ця властивість сформувалася внаслідок того, що в ході еволюції людина сприймала негативну інформацію більш важливою, адже негативна інформація свідчить про загрози, що важливо для фізичного виживання людини (Rozin, & Royzman, 2001).

Взаємодія полягає у тому, що негативна інформація, яку люди отримують від інших людей, часто сприймається без перевірки. Паскаль Буайє у своїй книзі наводить приклад індіанців Амазонії, яка передавали із покоління до покоління інформацію про те, що коренеплоди касави є отруйними та стають придатними до їжі тільки після правильного приготування. Молодші покоління, які сприймають цю інформацію про загрозу, використовують її у своєму досвіді та не мають причин особисто перевіряти вірність цього твердження (Буайє, 2019, с. 103).

Таким чином, оскільки люди схильні звертати увагу на інформацію про загрози, негативні повідомлення, особливо якщо вони не стосуються людини безпосередньо і саме у цей момент, часто некритично сприймаються людьми. Отримані подібним чином знання впливають на поведінку людини, стаючи для неї «запобіжним заходом» (Буайє, 2019, с. 103). Припустимо, людина почула від когось чутки, що певний політик пропонує скасувати пенсійне забезпечення для людей похилого віку. Подібна інформація з великою імовірністю буде некритично сприйнята як загрозлива, а поведінковим «запобіжним заходом» буде не голосувати за цього політика.

Та й загалом negativity bias, зокрема в українському контексті, створює підґрунтя для вразливості громадян до меседжів пропаганди. Одним із найпоширеніших проросійських пропагандистських наративів є наратив про Україну як «недодержаву» (failed state), метою якого є довести громадянам України, що Україна є неефективною державою, яка не може ефективно управляти ключовими сферами соціального життя (По той бік екрана, 2021, с. 19). У рамках наративу використовуються меседжі про негативні події та тенденції у різних сферах соціального життя України, що цілком резонує із negativity bias аудиторії, яка сприймає інформацію.

Може здатися, що еволюційний багаж, який нам дістався, вже робить людей вразливими до дезінформації, і оскільки причини цієї вразливості глибоко кореняться в історії людства, то з нею вкрай важко, якщо взагалі можливо, щось вдіяти. «Ускладнюється» ситуація ще й тим, що, як показують дослідження з еволюційної психології, люди є за замовчуванням схильними сприймати інформацію, яку вони чують від інших, як вірну (Gilbert, Krull, & Malone, 1990, p. 601).

Однак важко уявити розвиток людства, якби впливати на думку та поведінку людей було так просто. Люди безумовно здатні відрізнити істинну інформацію від хибної, і активно вдаються до

критичної перевірки сприйнятої інформації у певних ситуаціях. Дослідники називають цю властивість «епістемічною пильністю» (epistemic vigilance) (Sperber et al., 2010, p. 361-363).

Ключовим уточненням є те, що це відбувається у певних ситуаціях. Очевидно, критичне сприйняття інформації та її оцінка вимагає певних когнітивних зусиль (processing cost). У ситуації, коли певна інформація не є релевантною для людини (вона не стосується сфери інтересів людини чи безпосередньо не впливає на її життя), людина автоматично буде прагнути звести витрати на критичну оцінку інформації до мінімуму. Ден Спербер наводить наступний приклад: якщо людина чує коментар на радіо про спортивне змагання, про яке вона раніше нічого не знала і не цікавилася цим видом спорту, для цієї людини раціональним буде не витратити зусилля на оцінку почутої інформації та прийняття рішення, чи довіряти їй. Тим не менш, якщо цю людину спитати, чи правдива ця інформація, яку вона щойно почула, то людина з більшою імовірністю оцінить її як правдиву (Sperber et al., 2010, p. 363).

Тобто, те, чи вирішить людина активувати свою епістемічну пильність та витратити зусилля на критичну оцінку інформації, великою мірою залежить від того, чи сприймає людина цю інформацію як релевантну для себе. Дослідження показують, що переконання людей, яке могло досі здаватися легкою справою, насправді вельми важко реалізувати. Особливо коли людина сприймає інформацію, яку їй доносять, як релевантну (що стимулює її запустити механізм епістемічної пильності), і якщо вона має декілька альтернативних джерел інформації про певне явище, якими вона може скористатися під час оцінки правдоподібності інформації про це явище (Mercier, 2017, p. 114-115).

Про важливість релевантності інформації для її реципієнта пишуть також і Ентоні Пратканіс та Еліот Аронсон. Вони говорять про прямий та «обхідний» шляхи переконання. На прямому шляху переконання отримувач повідомлення бере участь у ретельному розгляді наданої інформації (тобто, активізується епістемічна пильність). У такому разі повідомлення здатне переконати отримувача, якщо надана інформація є повною, якісно, належно аргументованою та здатною витримати перевірку з інших джерел. При «обхідному» шляху переконання отримувач не витрачає багато зусиль на обробку інформації, а те, чи погодиться з нею отримувач, залежить від сприйнятої надійності комунікатора, емоцій, з якими асоціюється повідомлення, ставлення до змісту повідомлення інших людей з оточення отримувача інформації тощо (Аронсон, & Пратканіс, 2003, с. 53).

У якості прикладу вони наводять експеримент Р. Петті, Дж. Качіоппо та Р. Голдман. У ході експерименту для студентів університету було підготовлено декілька версій матеріалу про підсумковий екзамen за матеріалами курсу. Експеримент виявив, що ті студенти, яким сказали, що вони особисто будуть

складати цей екзаме́н, були значно вимогливішими до аргументації щодо потреби́нності такого екзаме́ну. Натомість студенти, яким сказали, що зміни вступа́ють у силу лише після їх випуску (а отже, не стосува́тимуться їх особисто), були схильні не ретельно вивчати інформа́цію, а вірити авторитетному джерелу, яке стверджува́ло про потреби́нність подібного екзаме́ну (Аронсон, & Пратканис, 2003, с. 53-55).

Таким чином, коли людина у процесі комунікації сприймає певну інформа́цію, активується одночасно два процеси: по-перше, процес оцінки релевантності інформа́ції (що впливатиме на рішення витратити зусилля на її критичну оцінку), а по-друге, процес власне оцінки інформа́ції для з'ясування її надійності та правдоподібності (Sperber et al., 2010, p. 364).

Виникає декілька закономірних питань щодо обидвох процесів. Як саме людина визначає релевантність певної інформа́ції для себе та у яких ситуа́ціях доходить висновку про необхідність її критичного осмислення? Наприклад, у яких ситуа́ціях людина приймає рішення, що певне повідомлення, яке вона почула у політичних новинах, варте того, аби витратити зусилля на перевірку його правдивості? Яким чином емпірично досліджувати, чи буде людина схильною вважати релевантними для себе політичні повідомлення та піддавати їх критичному осмисленню? Одним із способів можна вважати пряме запитання, яке дуже часто використовується у опитуваннях громадської думки: «Наскільки Ви цікавитеся політикою?» (Шаповалов, 2021). Однак емпіричну корисність такого підходу для виокремлення групи людей, що схильні критично сприймати інформа́цію про політичні події, необхідно перевіряти. Окрім того, як будуть поводитися навіть люди, схильні до критичного аналізу політичних новин, в сучасних умовах, коли у інформа́ційному просторі надто багато інформа́ції про політичні події, аби приділяти зусилля на оцінку кожного повідомлення? А під впливом яких чинників формується думка тих, хто не цікавиться політикою та сприймає цю інформа́цію як нерелевантну?

Щодо другого процесу, закономірно виникає питання про те, як саме люди оцінюють надійність та правдоподібність інформа́ції, якщо вони вже оцінили її як релевантну та таку, яка заслуговує на критичний аналіз?

Підтверджувальне упередження та мотивоване міркування: чи є вихід?

Одним з найвідоміших когнітивних викривлень, яке впливає на те, як людина оцінює інформа́цію, є підтверджувальне упередження (confirmation bias). Це явище, досліджене психологом Пітером Вейсоном ще у 1960 році (Wason, 1960) описує схильність людей шукати інформа́цію, яка підтверджує їх вже існуючі уявлення. Ця властивість людей обґрунтовує припущення, що при сприйнятті новинного контенту (особливо політичного) люди скоріше оцінюватимуть новини, які співставні з їх власними поглядами, як вірні. Дослідження показують, що люди, особливо якщо вони належать до формалізованої групи з

певними політичними переконаннями (наприклад, політичної партії), можуть цінувати власну політичну ідентичність вище за об'єктивну істину при оцінці певної інформа́ції (тобто, вдаються до міркувань, які захищають ідентичність – identity-protective reasoning) (Van Bavel, & Pereira, 2018, p. 216-217).

Пітер Померанцев у книзі «Це не пропаганда» наводить приклад спільноти у соціальній мережі, яка поставила за мету збір та неупереджений аналіз фактів про події 2-го травня 2014 року в українській Одесі. Зрештою, спільнота не досягла своєї мети, адже її учасники мали різні набори політичних переконань (які є вагомою складовою їх політичного світогляду та ідентичності). Учасники спільноти були схильні оцінювати факти, що публікувалися у спільноті, із власними поглядами. Тобто, різні частини аудиторії вважали правдивими факти, які вписувалися у їх світогляд, та неправдивими ті факти, які у їх світогляд не вписувалися, при цьому звинувачуючи у публікації неправдивих матеріалів модераторів спільноти (Померанцев, 2020).

Лі Макінтайр показує, як підтверджувальне упередження вплинуло на розвиток ЗМІ у США формування явища «постправди». Поява на телебаченні авторських ток-шоу із суб'єктивними оглядами політичних новин, запрошення експертів, які висловлюють особисті думки з тих чи інших новин, призвело до згуртування навколо телеканалів тих глядачів, чиї особисті погляди узгоджуються з тими поглядами, які озвучуються на цьому телеканалі.

Таку тенденцію медіа-споживання, коли люди за допомогою медіа лише підживлюють свої суб'єктивні думки, а не отримують об'єктивну інформа́цію про ті чи інші явища, Лі Макінтайр вважає загрозовою. Якщо людина може вважати висловлювання певного політика правдивими не через те, що вони дійсно є такими, а через те, що людина суб'єктивно з ними погоджується, то це призводить до аналогічної суб'єктивної оцінки наукових фактів, які є доведеними. Зокрема Лі Макінтайр наголошує на небезпеці подібних суб'єктивних оцінок, які применшують науково доведену загрозу кліматичних змін (Макінтайр, 2021, с. 31-90).

Може здаватися, що з таким когнітивним упередженням, яке вкорінене у психології людини та вже настільки вплинуло на розвиток інформа́ційного середовища, практично неможливо боротися, і люди й надалі споживатимуть політично ангажований контент, який може не співвідноситися з реальністю, але співвідноситься з їх поглядами.

Однак той же Макінтайр із посиланням на психологічні дослідження висловлює обнаділиве твердження, що люди, які є носіями певних стійких політичних переконань та схильні до мотивованих міркувань (motivated reasoning), не можуть бути нескінченно непохитними у своїх поглядах. Існує певна «критична точка», досягаючи якої навіть найзапекліші прихильники певної ідеології змінюють свої переконання, якщо їм регулярно наводити докази хибності їх переконань (Макінтайр, 2021, с. 62).

Тож, якщо намагання протидіяти політичній дезінформації, яка має на меті експлуатувати підтверджувальні упередження громадян, то постає питання про інструменти громадського контролю за дотриманням журналістських стандартів, популяризація роботи фактчекерів, проблеми функціонування незалежних медіа тощо. Сприяння створенню та поширенню якісного та неупередженого медіа-продукту виглядає ключовим для того, аби люди, які вже потрапили під вплив ангажованої політичної дезінформації, частіше натрапляли на якісні медійні продукти, що рано чи пізно приводитиме до зміни їх переконань.

Однак висновки експериментальних досліджень щодо здатності людей змінювати свої переконання, сформовані під впливом дезінформації, суперечливі. У деяких випадках, особливо коли мова йде про ідеологічно чутливі питання, респонденти у дослідженнях не просто демонструють стійкість у своїх існуючих переконаннях, а подекуди спостерігається ще більше посилення впевненості респондентів у своїх поглядах, коли вони стикаються із інформацією, яка суперечить їх поглядам (так званий «ефект віддачі» або *backfire effect*).

Окрім того, постає питання і про «доставку» корекційної інформації до респондентів. В експериментальних умовах дослідник прямо повідомляє респонденту інформацію, яку суперечить світогляду респондента, та може спостерігати його/її реакцію. Але в природних умовах люди, які схильні до мотивованих суджень, вдаються також і до мотивованого пошуку інформації, а отже вони з великою імовірністю матимуть певне уявлення про спектр джерел, де можна знайти ідеологічно споріднену інформацію. Тобто, в природних умовах існує велика імовірність, що людина просто не побачить цю корекційну інформацію, яка суперечить її світогляду і яка могла би підштовхнути людину відрефлексувати та, можливо, скоригувати свої переконання (Nyhan, & Reifler, 2010, p. 323-324).

А отже, дизайн інтервенцій, спрямованих на протидію вразливості громадян до дезінформації (наприклад, *inoculation-type intervention* (Pennycook, & Rand, 2021, p. 396; Roozenbeek, van der Linden, & Nygren, 2020)), повинен ґрунтуватися на емпіричних дослідженнях проведених в українському контексті.

Мотивоване судження чи небажання робити судження?

Дослідники Гордон Пеннікук та Девід Ренд у своїх експериментах дійшли до висновку, який певною мірою суперечить парадигмі «мотивованого судження». У своїй статті «Ліниві, а не упереджені» вони виявили, що люди, які володіють певною властивістю, краще розрізняють фейкові новини від правдивих новин. При цьому вони розпізнають фейкові новини, які відповідають їх політичним уподобанням. Яка ж властивість призвела до того, що ці люди не виносили мотивовані судження та не визнавали більш правдивими ті політичні новини, які співпадали з їх поглядами?

Краще відрізняли фейкові новини від справжніх (при цьому незалежно від власних політичних уподобань та політичного забарвлення новин) ті учасники дослідження, які були схильні до аналітичного мислення. (Pennycook, & Rand, 2019a).

Схильність до аналітичного мислення вимірювалася за допомогою тесту когнітивної рефлексії (*cognitive reflection test – CRT*). Цей простий тест складається із трьох задач, які пропонується вирішити респондентам:

Бейсбольна бита та м'яч разом коштують \$1.10. Бита дорожча за м'яч на 1 долар. Скільки коштує м'яч?

5 машин за 5 хвилин вироблять 5 виробів. За скільки часу 100 машин вироблять 100 виробів?

В озері живе колонія латаття. Щодня колонія подвоюється у розмірі. Якщо за 48 днів колонія латаття покриє всю поверхню ставка, то за скільки днів вона покриє половину ставка? (Frederick, 2005, p. 27)

Як бачимо, запитання тесту є нескладними математичними задачами, зміст яких ніяк не стосується політики. Тим не менш, успішність при складанні цього тесту істотно корелює з тим, наскільки успішно людина розрізняє фейкові та правдиві новини. Це відбувається з тієї причини, що тест вимірює схильність людини застосовувати «мислення 2-го типу» (згідно з теорією подвійних процесів – *dual-process theory*) при вирішенні подібних завдань. Теорія подвійних процесів детально описана у відомій книзі Деніела Канемана «Мислення швидко і повільно».

Мислення 1-го типу (Система 1) спрацьовує автоматично і швидко, з мінімальною кількістю зусиль чи взагалі без них, без відчуття вольового контролю. Мислення 2-го типу (Система 2) зосереджує увагу на розумовій діяльності, що потребує розумових зусиль, зокрема складних обчислень. Система 2 потребує вольового зусилля та концентрації. Обидві системи є необхідними для людини для прийняття рішень у різних ситуаціях (Канеман, 2017, с. 24).

CRT передбачає, що одразу після прочитання задач у респондентів спрацьовує Система 1, яка без істотних зусиль та часових витрат продукує швидку інтуїтивну відповідь: «10 центів», «100 хвилин» та «24 дні» на всі три задачі відповідно. Однак швидкі інтуїтивні відповіді, які продукує Система 1, не завжди є правильними, і не важко помітити, що всі три інтуїтивні відповіді на питання CRT є неправильними. Для правильного вирішення задач учасникам дослідження потрібно докласти вольових зусиль, аби перевірити інтуїтивні відповіді, відкинути їх як неправильні та вирішити задачу правильно (тобто, потрібно активувати Систему 2).

Отже, результати дослідження Г. Пенікука свідчать, що респонденти, які були більш схильні застосовувати аналітичне мислення (Система 2) для вирішення задач з CRT, так само частіше аналітично підходили до оцінки новин, та краще відрізняли фейкові новини від справжніх, навіть якщо фейкові

новини співпадали з їх особистими політичними поглядами. І навпаки, ті, хто покладався на інтуїтивні відповіді на задачі CRT, так само недостатньо критично оцінювали новини та гірше впоралися із розрізненням правдивих та фейкових новин (Pennycook, & Rand 2019a).

Епістемічно сумнівні вірування

Віра у фейкові новини та схильність до аналітичного мислення пов'язана також із певним набором явищ, які науковці називають «епістемічно сумнівними віруваннями»: віра в конспірологічні теорії, віра в надприродні сили, віра в народну медицину, релігійний фундаменталізм тощо (Pennycook, Koehler, & Fugelsang, 2015, p. 428).

Г. Пенікук у своїх дослідженнях використовує поняття «сприйнятливості до псевдо-глибоких нісенітниць» (pseudo-profound bullshit receptivity). Схильність до bullshit receptivity оцінюється за допомогою опитувальника, у якому респондентам пропонують оцінити, наскільки глибоким їм видається зміст декількох суджень. Самі ж судження є випадково згенерованим набором слів, які, хоч і складаються у речення, але тим не менш є беззмістовними (Pennycook, & Rand, 2019b, p. 17). Дослідження Пенікука показували, що сприйнятливості до нісенітниць позитивно корелює з епістемічно сумнівними віруваннями та з вірою у фейкові новини. При цьому люди, які більш успішно складали CRT, були загалом менш схильними вбачати глибокий сенс у нісенітницях (Pennycook, & Rand, 2019b, p. 12-13), а також менш схильними до епістемічно сумнівних вірувань (Pennycook, Koehler, & Fugelsang, 2015, p. 430).

Таким чином, схильність до аналітичного мислення впливає на цілий ряд світоглядних установок людини, що робить навички критичного мислення вкрай важливими для подолання проблеми вразливості до дезінформації. Але як і у випадку з розглянутим вище концептом епістемічної пильності постає питання про те, за яких умов у людини при сприйнятті політичних новин виникає стимул до їх критичного осмислення (тобто, активації Системи 2 для оброблення такої інформації)? Хоча, сам Г. Пенікук за допомогою факторного аналізу виявляє, що успішність у складенні CRT, схильність до сприйняття нісенітниць та віра у фейкові новини об'єднуються у один фактор, що означає якусь глибшу тенденцію, частковими виявами якої є всі ці три явища. Він називає її reflexive open-mindedness, тобто загальною схильністю некритично сприймати інформацію, довірливість, покладання на інтуїтивні судження (Pennycook, & Rand, 2019b, p. 5-6).

Тим не менш, навіть якщо у деяких людей ця риса є більш виявленою, ніж у інших, чи піддається це корекції? Чи можливо за допомогою покращення медійної грамотності чи громадянської освіти стимулювати у громадян критичне мислення при оцінці політичних новин? Наскільки ефективним це буде в умовах перевантаження громадян політичною інформацією? (Flore, Balahur, & Podavini, 2019, p. 14-17).

Висновки

Практичні імплікації та перспективи досліджень в українському контексті.

Розуміння вразливості громадян до дезінформації є важливим, адже це дозволить сконструювати дизайн заходів («інтервенцій»), спрямованих на подолання цієї вразливості, а отже і на зменшення впливу деструктивної пропаганди на громадську думку в Україні.

Існуючі способи вимірювання вразливості громадян до дезінформації необхідно адаптувати для їх застосування в Україні. Наприклад, на основі масиву попередніх досліджень, вчені з США, Канади, Великобританії, Австрії та Німеччини запропонували шкалу, яка може слугувати уніфікованим способом вимірювання вразливості до хибної інформації (Misinformation Susceptibility Test – MIST). Розроблено дві версії шкали, які містять 8 чи 20 новин, які респондентам пропонується визначити як фейкові чи правдиві (Maertens et al., 2021, p. 3). При конструюванні шкали використовувалися новини із культурного та політичного контексту США, та самі автори визнають, що ефективність шкали навіть у, наприклад, Великобританії вже може бути меншою, адже у шкалі використані новинні повідомлення із контексту іншої країни (Maertens, et al., 2021, p. 41-42). Тому для використання подібної шкали в Україні необхідно скласти оновлений перелік її елементів, однак досвід іноземних дослідників дозволяє врахувати головні принципи, за якими подібна шкала може будуватися.

Окрім того, результати існуючих досліджень дозволяють робити висновки про ефективність засобів протидії дезінформації, які вже використовуються в Україні. Зокрема, дослідження показують, що частота повторення певного повідомлення має велику переконувальну здатність. У людини, яка вже зустрічала певне повідомлення у медіа, при повторному його прочитанні виникає ілюзія знайомості цієї інформації, що збільшує імовірність обробки людиною цієї інформації за допомогою швидкого інтуїтивного мислення без залучення аналітичного мислення, а отже більшою стає й імовірність сприйняття цього меседжу як правдивого (Pennycook, & Rand, 2019b, p. 5-6). Тому обґрунтованим виглядає рішення української влади про блокування низки російських телеканалів в Україні у 2015 році та низки українських телеканалів, які систематично поширювали проросійські пропагандистські наративи у 2021 році (Попович, 2021).

Також, як було показано, механізм епістемічної пильності та аналітичне мислення при оцінці новинних повідомлень (на політичну тему зокрема) не працюють автоматично, а потребують певних чинників, зокрема особистої зацікавленості отримувача інформації у темі повідомлення, важливості цієї теми особисто для нього. Через це актуальними питання про причини та можливості подолання незацікавленості українців у суспільно-політичному житті, політичній відчуженості, низького рівня політичної ефективності (відчуття

свої здатності впливати на стан справ у країні) (Опитування громадської думки, 2021) тощо. При цьому причини можуть бути як короткотермінові (наприклад, розчарування у певному політику, який не виправдав очікувань), так і глибоко коренитися у історичному досвіді народу (наприклад, вплив досвіду Голодомору та сталінських репресій на сучасну політичну поведінку українців розглядає Ірина Рева у книзі «По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій» (Рева, 2019).

Окрім історичного досвіду, сучасні умови існування України характеризуються постійною загрозою російської агресії, соціально-економічними негараздами, проблемами верховенства права в Україні та високою недовірою суспільства до влади. Це створює підґрунтя для відчуття депривації, невизначеності, відсутності контролю над своїм життям, соціальної аномії, які також вважаються явищами, що призводять до прийняття людьми епістемічно підозрілих вірувань (Abalakina-Paap, Stephan, Craig, & Gregory, 1999, p. 641-642).

Окрім того, як зазначалося, для інтервенцій з метою корекції політичних поглядів, сформованих дезінформацією, необхідні емпіричні дослідження

в українському контексті, які виявлятимуть ефективність тих чи інших форм, у яких подаватиметься корекційна інформація, шляхів її поширення тощо. Окрім того, в умовах володіння олігархами переважною часткою медіа, що безумовно сприяє просування ними упередженого порядку денного, важливим є дослідження та вдосконалення засобів громадського контролю за дотриманням журналістських стандартів та покращення умов функціонування незалежних медіа.

Зрештою, як зазначалося, дослідження показують ефективність інформаційної грамотності як чинника, який сприяє формуванню навичок розрізнення фейкових та справжніх новин (Jones-Jang, Mortensen, & Liu, 2019). Тому необхідно проаналізувати ефективність наявних освітніх заходів у закладах середньої та вищої освіти, які спрямовані на вироблення у громадян звички та навичок аналітичної обробки інформації. Виховання стійкості громадян до дезінформації за допомогою формальної освіти є не менш важливою складовою протидії дезінформації, аніж спростування наявних фейків, яке може викликати лише backfire effect у тих громадян, які не мають сформованої стійкості до дезінформації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Аронсон Э., Пратканис Э. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление. Санкт-Петербург: прайм-ЕВРОЗНАК. 2003. 384 с.
- Буайе П. Анатомия человеческих сообществ. Как сознание определяет наше бытие. Москва : Альпина нон-фикшн. 2019. 436 с.
- Бурковский П. Медведчук – кум, але «Північний потік» дорожчий. Огляд проникнення російської пропаганди у травні 2021 року. Детектор Медіа. 2021. URL: <https://bit.ly/3hibAEo>.
- Канеман Д. Мислення швидко й повільно. Київ : Наш Формат, 2017. 480 с.
- Макінтайр Л. Постправда. Київ : ArtHuss, 2021. 208 с.
- Маккей Ч. Наиболее распространенные заблуждения и безумства толпы. Москва : Альпина Паблишер, 2015. 683 с.
- Опитування громадської думки для оцінки змін в обізнаності громадян щодо громадських організацій та їхньої діяльності. Pact. Inc. 2021. URL: <https://bit.ly/3L9ZNGr>.
- По той бік екрана: аналіз медіа споживання та дезінформації в українському інформаційному середовищі. Детектор Медіа. 2021. URL: <https://bit.ly/3IPPQM6>.
- Померанцев П. Це не пропаганда. Подорож на війну проти реальності. Київ: Yakaboo Publishing, 2020. 288 с.
- Попович Д. Пропаганда або журналістика: як світ бореться з фейками Кремля. Слово і діло. 2021. URL: <https://bit.ly/3unQ0Xl>.
- Протидія дезінформації: європейські підходи та стандарти. Офіс Ради Європи в Україні. 2021. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/responding-to-disinformation-european-practices-and-standards>.
- Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Київ : К. І. С., 2019. 272 с.
- Шаповалов С. Політично неактивні. Вирок чи перспектива для зростання? Дзеркало тижня. 2021. URL: <https://bit.ly/3ueVXFR>.
- Abalakina-Paap M., Stephan W. G., Craig T., Gregory W. L. Beliefs in Conspiracies. Political Psychology. 1999. Vol. 20. № 3. P. 637 – 647.
- Flore M., Balahur-Dobrescu A., A. Podavini, M. Verile. Understanding Citizens' Vulnerabilities to Disinformation and Data-Driven Propaganda. Office of the European Union. 2019. URL: <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC116009>.
- Frederick S. Cognitive Reflection and Decision Making. Journal of Economic Perspectives. 2005. Vol. 19, №. 4. P. 25 – 42.
- Gilbert D. T., Krull D. S., Malone P. S. Unbelieving the Unbelievable. Some Problems in the Rejection of False Information. Journal of Personality and Social Psychology. 1990. Vol. 59. №. 4. P. 601 – 613.
- Jones-Jang M. S., Mortensen T., Liu J. Does Media Literacy Help Identification of Fake News? Information Literacy Helps, but Other Literacies Don't. American Behavioral Scientist. 2019. Vol. 65. P. 371 – 388.
- Maertens R., Götz F. M., Schneider C. R., Roozenbeek J., Kerr J. R., Stieger S., McClanahan W. P., Drabot K., van der Linden S. The Misinformation Susceptibility Test (MIST): A Psychometrically Validated Measure of News Veracity Discernment. PsyArXiv Preprints. 2021. URL: <https://psyarxiv.com/gk68h/>.

- Mercier H. How Gullible Are We? A Review of the Evidence From Psychology and Social Science. *Review of General Psychology*. 2017. Vol. 21. №. 2. P. 103 – 122.
- Nyhan B., Reifler J. When Corrections Fail: The Persistence of Political Misperceptions. *Political Behavior*. 2010. Vol. 32. P. 303 – 330.
- Pennycook G., Koehler D. J., Fugelsang J. A. Everyday Consequences of Analytic Thinking. *Current Directions in Psychological Science*. 2015. Vol. 24, №. 6. P. 425 – 432.
- Pennycook G., Rand D. G. Lazy, not biased: susceptibility to partisan fake news is better explained by lack of reasoning than by motivated reasoning. *Cognition*. 2019a. Vol. 188. P. 39 – 50.
- Pennycook G., Rand D. G. The Psychology of Fake News. *Trends in Cognitive Sciences*. 2021. Vol. 25, №. 5. P. 388 – 402.
- Pennycook G., Rand D. G. Who falls for fake news? The roles of bullshit receptivity, overclaiming, familiarity, and analytic thinking. *Journal of Personality*. 2019b. URL: <https://bit.ly/31Wc4fx>.
- Pennycook, G., Rand, D.G. Fighting misinformation on social media using crowdsourced judgments of new source quality. *Proceedings of the National Academy of Sciences of United States of America*. 2019c. Vol. 116, №. 7. P. 2521 – 2526.
- Rozenbeek J., van der Linden S., Nygren T. Prebunking interventions based on “inoculation” theory can reduce susceptibility to misinformation across cultures. *Misinformation Review*. 2020. URL: <https://misinforeview.hks.harvard.edu/article/global-vaccination-badnews/>.
- Rozin P., Royzman E. B. Negativity Bias, Negativity Dominance, and Contagion. *Personality and Social Psychology Review*, 2001. Vol. 5. №. 4. P. 296 – 320.
- Sperber D., Clément F., Heintz C., Mascaro O., Mercier H., Origgi G., Wilson D. Epistemic Vigilance. *Mind & Language*. 2010. Vol. 25. No. 4. P. 359 – 393
- Van Bavel J. J., Pereira A. The Partisan Brain: An Identity-Based Model of Political Belief. *Trends in Cognitive Sciences*. 2018. Vol. 22, №. 3. P. 213 – 224
- Wason P. C. On the failure to eliminate hypotheses in a conceptual task. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*. 1960. Vol 12. No. 3. P. 129 – 140.

REFERENCES

- Abalakina-Paap, M., Stephan, W. G., Craig, T., & Gregory, W. L. (1999). Beliefs in Conspiracies. *Political Psychology*, 20(3), 637-647.
- Aronson, E., & Pratkanis, E. (2003). *Epokha propagandyi: Mehanizmyi ubezhdeniya, povsednevnoe ispolzovanie i zloupotreblenie. [Age of propaganda: the everyday use and abuse of persuasion]*. Sankt-Peterburg: praym-YEVROZNAK.
- Buaye, P. (2019). *Anatomiya chelovecheskih soobschestv. Kak soznanie opredelyaet nashe bytie [The Anatomy of Human Communities. How Consciousness Defines Our Being]*. Moskva: Alpina non-fikshn
- Burkovskiy, P. (2021). Medvedchuk – kum, ale «Pivnichnyi potik» dorozhchyi. Ohliad pronyknennia rosiiskoi propahandy u travni 2021 roku [Medvedchuk is a kum, but Nord Stream is more expensive. A review of Russian propaganda infiltration in May 2021]. *Detektor Media*.
- Flore, M., Balahur, A., & Podavini, A., et al. (2019). *Understanding Citizens' Vulnerabilities to Disinformation and Data-Driven Propaganda Case Study: The 2018 Italian General Election*. Luxembourg: European Commission.
- Frederick, S. (2005). Cognitive Reflection and Decision Making. *Journal of Economic Perspectives*, 19(4), 25-42.
- Gilbert, D. T., Krull, D. S., & Malone, P. S. (1990). Unbelieving the unbelievable: Some problems in the rejection of false information. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(4), 601-613.
- Jones-Jang, S. M., Mortensen, T., & Liu, J. (2019). Does Media Literacy Help Identification of Fake News? Information Literacy Helps, but Other Literacies Don't. *American Behavioral Scientist*, Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0002764219869406>.
- Kaneman, D. (2017). *Myslennya shvydke y povil'ne [Thinking fast and slow]*. Kyiv: Nash Format.
- Maertens, R., Götz, F. M., Schneider, C. R., Roozenbeek, J., Kerr, J. R., Stieger, S., McClanahan, W. P., Drabot, K., & van der Linden, S. (2021, Jul. 6). *The Misinformation Susceptibility Test (MIST): A psychometrically validated measure of news veracity discernment*. Retrieved from <https://doi.org/10.31234/osf.io/gk68h>.
- Makintrayr, L. (2021). *Postpravda [Pust-Truth]*. Kyiv: ArtHuss.
- Makkey, Ch. (2015). *Naibolee rasprostranennyye zabluzhdeniya i bezumstva tolpy [Memoirs of Extraordinary Popular Delusions and the Madness of Crowds]*. Moskva: Alpina Publisher.
- Mercier, H. (2017). How Gullible are We? A Review of the Evidence from Psychology and Social Science. *Review of General Psychology*, 21(2), 103-122.
- Nyhan, B., & Reifler, J. (2010). When Corrections Fail: The Persistence of Political Misperceptions. *Political Behavior*, 32(2), 303-330.
- Opytuvannia hromadskoi dumky dlia otsinky zmin v obiznanosti hromadian shchodo hromadskyykh orhanizatsii ta yikhnoi diialnosti [Public opinion poll for evaluation changes in public awareness of public organizations and their activities]. (2021). Pact. Inc. Retrieved from <https://bit.ly/3L9ZNGr>.
- Pennycook, G., & Rand, D. G. (2019a). Lazy, not biased: Susceptibility to partisan fake news is better explained by lack of reasoning than by motivated reasoning. *Cognition*, 188, 39–50.
- Pennycook, G., & Rand, D. G. (2019c). Fighting misinformation on social media using crowdsourced judgments of news source quality. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116(7), 2521-2526.
- Pennycook, G., & Rand, D. G. (2019b). Who falls for fake news? The roles of bullshit receptivity, overclaiming, familiarity, and analytic thinking. *Journal of Personality*, 88(2), 185-200.

- Pennycook, G., & Rand, D. G. (2021). The Psychology of Fake News. *Trends in Cognitive Sciences*, 25(5), 388-402.
- Pennycook, G., Fugelsang, J. A., & Koehler, D. J. (2015). Everyday Consequences of Analytic Thinking. *SSRN Electronic Journal*. Retrieved from <https://doi.org/10.2139/ssrn.2644392>.
- Po toi bik ekrana: analiz media spozhyvannia ta dezinformatsii v ukrainskomu informatsiinomu seredovyshchi [On the other side of the screen: analysis of media consumption and disinformation in the Ukrainian information environment]. (2021). *Detektor Media*. Retrieved from <https://bit.ly/31PPQM6>.
- Pomerantsev, P. (2020). *Tse ne propahanda. Podorozh na viinu proty realnosti [This is not propaganda. Journey to war against reality]*. Kyiv: Yakaboo Publishing.
- Popovych, D. (2021). Propahanda abo zhurnalistyka: yak svit boretsia z feikamy Kremlia [Propaganda or journalism: how the world fights the Kremlin's fakes]. *Slovo i dilo*. Retrieved from <https://bit.ly/3unQ0Xl>.
- Protydiia dezinformatsii: yevropeiski pidkhody ta standarty [Countering misinformation: European approaches and standards]. (2021). Ofis Rady Yevropy v Ukraini. Retrieved from <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/responding-to-disinformation-european-practices-and-standards>.
- Reva, I. (2019). *Po toi bik sebe: sotsialno-psykholohichni ta kulturni naslidky Holodomoru i stalinskykh represii [On the other side of yourself: the socio-psychological and cultural consequences of the Holodomor and Stalinist repression]*. Kyiv : K. I. S.
- Roozenbeek, J., van der Linden, S., & Nygren, T. (2020). Prebunking interventions based on the psychological theory of “inoculation” can reduce susceptibility to misinformation across cultures. *Harvard Kennedy School Misinformation Review*. Retrieved from <https://doi.org/10.37016/mr-2020-008>.
- Rozin, P., & Royzman, E. B. (2001). Negativity Bias, Negativity Dominance, and Contagion. *Personality and Social Psychology Review*, 5(4), 296-320.
- Shapovalov, S. (2021). Politychno neaktyvni. Vyrok chy perspektyva dlia zrostannia? [Politically inactive. Sentence or prospect for growth?]. *Dzerkalo Tyzhnia*. Retrieved from <https://bit.ly/3ueVXFR>.
- Sperber, D., Clément, F., Heintz, C., Mascaro, O., Mercier, H., Origg, G., & Wilson, D. (2010). Epistemic Vigilance. *Mind & Language*, 25(4), 359-393.
- Van Bavel, J. J., & Pereira, A. (2018). The Partisan Brain: An Identity-Based Model of Political Belief. *Trends in Cognitive Sciences*, 22(3), 213-224.
- Wason, P. C. (1960). On the failure to eliminate hypotheses in a conceptual task. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 12(3), 129-140.